

Lidská důstojnost jako základní stavební kámen lékařské etiky

Barbora Řebíková¹

DOI: 10.32725/978-80-7394-939-6.08

Lékařská etika je obor mladý i starý. Jako systematicky pěstovaný diskurz, promyšlený vědní obor implementovaný do vzdělávacího procesu, a především do curricula vysokoškolského vzdělávání budoucích lékařů, ošetřujícího personálu a dalších zdravotnických profesí, vzniká až po druhé světové válce, a to především jako reakce na zjištění Norimberského tribunálu. (Bekier, 2010) Tehdy byla odborná i široká veřejnost ořřesena hned nadvakrát. Nejprve když vyšla najevo faktická zjištění o tom, co se v koncentračních táborech skutečně dělo a jaké experimenty zde lékaři na lidech prováděli. A podruhé při sebeobhajobě souzených lékařů. Ti se přesvědčivě hájili pomocí argumentů utilitarismu, který jako jeden z etických systémů umí přesvědčivě odpovědět na otázku, co je správně a co špatně a v hodnotově pluralitní Evropě měl a má své pevné místo. Na obhajobu nacistických lékařů založenou na argumentu, že sice způsobili újmu jednotlivcům, ale sledovali zřetelně převažující prospěch většiny společnosti, neměla tehdy odborná veřejnost pohotově v ruce žádný proti-argument, kterým by ji přesvědčivě vyvrátila, ukázala na očividnost páchaného zla a na profesní a etickou nemožnost lékařského výzkumu prováděného na lidech vězněných v koncentračních táborech. Lékařská etika jako samostatný vědní obor, ani její základní principy a deset bodů Norimberského kodexu, tehdy ještě neexistují.

Existuje „pouze“ dlouhá a stará hippokratovská tradice, která sice pomyslnou etickou laťku lékařského povolání staví velmi vysoko a lékaře slibem zavazuje k přijetí náročného mravního závazku tvořícího nezbytnou podmínku možnosti vykonávat lékařské povolání, ale jde pouze o „tradici“ a přísahu antickým bohům. Tato tradice je nicméně pro lékařskou etiku důležitá. Ukazuje, že lékařské povolání je mezi ostatními výjimečné a od počátku své existence vázáno přísahou zavazující ty, kteří přistupují k lidem zraněným, nemocným a slabým k tomu, aby svého postavení nezneužili. Aby k nemocnému přistupovali vždy v jeho zájmu a pro jeho dobro, aby nevyzradili nic z toho, co při výkonu svého povolání uvidí, či uslyší, aby se vystříhali vši nespravedlnosti, aby dbali na své lékařské umění i svou čest a aby svůj život uchovali v čistotě. V tradované Hippokratově přísaze toho nalezneme více. Její původní, či přesné znění se však nedochovalo a kolem přísahy dodnes panuje mnoho nejasností.

První zmínka o Hippokratově přísaze se objevuje až v prvním stolení našeho letopočtu a velmi pravděpodobně není dílem zakladatele medicíny Hippokrata z Kóu (460–370 př. Kr.). Ani doba jejího vzniku není zcela jasná a erudované odhady kladou její vznik do období mezi šestým stoletím před naším letopočtem a počátkem křesťanství. Jeden z nejuznávanějších názorů hovoří o tom, že přísaha vznikla někdy ve čtvrtém století před naším letopočtem a jejím autorem je někdo ze stoupenců Pythagorejské školy. (Munzarová, 2005, s. 19-24.) Jedna z důležitých současných nejasností, či spíše omylů, je pak rozhořčení, se kterým se dnes můžeme často setkat, že nějaké konkrétní jednání lékaře není v souladu s Hippokratovou přísahou, kterou přeci složil a která ho zavazuje. Nezavazuje. Dnes už nikdo Hippokratovu přísahu neskládá. Nikdo z budoucích lékařů neslibuje slib, který zavazoval lékaře v antice. Nikdo dnes nevolá Apollóna a Asklépia a Hygieu a Panakín a všechny antické bohy a bohyně za svědky, že bude tuto smlouvu a slib dle svých možností a svědomí dodržovat. Že nebude lidské tělo řezat, a to ani ty, kteří trpí kameny. Že se vystříhá pohlavního zneužití žen i mužů, svobodných i otroků a že žádné ženě nepodá prostředek k vyhnání plodu. Že toho, kdo ho naučil lékařskému umění, bude si vážit jako svých rodičů a bude ho ze svého zajištění podporovat, že se o něj postará, když bude v nouzi a že i jeho synové budou jako jeho bratři, které zdarma a bez smlouvy naučí lékařskému umění, pokud po tom zatouží. Tohle dnes opravdu nikdo neslibuje.

Význam Hippokratovy přísahy a hippokratovské tradice je jiný. Historický. A v podstatném smyslu takový, že lékař je odpradávná vázán přísahou, kterou musí dodržet, aby byl dobrým lékařem. Že je vázán slibem, který na něj klade vysoké mravní požadavky, a že na povolání lékaře jsou vysoké mravní požadavky kladeny už od nepaměti, že jsou součástí jeho profese a že se pravděpodobně nikde jinde nevyskytují v takové míře a intenzitě jako právě v medicíně. I dnes proto lékaři skládají slib. Jiný. Současný. Každá fakulta si volí vlastní znění slibu budoucích lékařů, ve kterém z původní Hippokratovy přísahy zůstalo jen něco málo. Například jedno z nejdůležitějších etických přikázání lékaře –

¹ Univerzita Karlova v Praze, 3. lékařská fakulta, Ústav etiky a humanitních studií, Ruská 91, 100 00 Praha 10, barbora.rebikova@lf3.cuni.cz

uchovat lékařské tajemství. A také to, že všechny lékařské úkony bude vykonávat v zájmu a ve prospěch nemocného. Že se vystříhá všeho, co by bylo k jeho škodě a co by nebylo správné. I dnes lékaře váže slib stejně jako ve starověku. V tomto smyslu má lékařská etika dlouhou tradici a je neodmyslitelnou součástí medicíny od okamžiku jejího vzniku. Pacient a jeho dobro stojí v centru zájmu medicíny od jejích počátků.

Proto byla veřejnost tak otřesena, když během Norimberských procesů vyšly najevo detaily lékařských pokusů páchaných v koncentračních táborech, když zazněly argumenty, kterými se nacističtí lékaři hájili, a když se ukázalo, že byli upřímně přesvědčeni o správnosti a etické obhajitelnosti svého jednání. (Annas, G. J., & Grodin, M. A., 1995) I když z metodologického hlediska šlo mnohdy opravdu o čistě racionální výzkumné projekty, navíc velmi pečlivě vedené a zaznamenané, z pohledu etiky šlo o očividné páchání zla a naprostou slepotu k utrpení nevinných. (Shuster, 1997) Jak je to možné? Na co tito lékaři zapomněli? Nacističtí lékaři jednali zjevně nejen v rozporu s Hippokratovou přísahou, ale i s celou hippokratovskou tradicí, která se ukázala jako slabá, vyprázdněná či přímo nedostatečná. Jasně se ukázalo, že na etiku lékařského výzkumu je zapotřebí klást daleko větší důraz než jen v rámci závěrečného slibu, že etice v medicíně je zapotřebí věnovat daleko větší pozornost a učinit z ní samostatný obor a předmět, kterému budou budoucí lékaři systematicky vyučováni na všech lékařských fakultách. Že je zapotřebí určit jasné principy, které se stanou páteří nově vznikajícího oboru a že musí vzniknout mezinárodní kodexy a úmluvy, které budou tyto principy připomínat, rozvíjet a právně vymáhat.

Vzniká tedy nejprve Norimberský kodex, jehož deset bodů se poté odráží v mnoha dalších budoucích kodexech, úmluvách a závazných právních dokumentech, které mají již v preambulích uvedeno, že zájmy a blaho člověka stojí nad zájmy společnosti a že důstojnost člověka je vždy na prvním místě a musí být zachována a chráněna. Že člověku přirozeně přísluší jistá práva a lidská důstojnost, o kterou nepřichází svou neschopností, nemocí, stářím, či umíráním, že ji nemůže ničím ztratit a nikdo mu ji nemůže vzít. Všechny tyto dokumenty navazují na filosofické pojetí důstojnosti coby inherentní vlastnosti člověka, tedy na přesvědčení, že člověk má důstojnost ze své podstaty a přirozeně.

Pojem lidské důstojnosti se tak dostává do centra nově vznikajícího oboru jako jeden z pojmů stěžejních a zároveň odrážejících historické poselství hippokratovské tradice. Nejedná se o pojem nový. Naopak o pojem s velmi dlouhou filosofickou tradicí. Otázka, co je to důstojnost a snahy o její vymezení jsou možná tak staré jako lidské uvažování o člověku, o jeho místě v řádu světa a smyslu jeho existence samo. V dějinách filosofického myšlení proto nacházíme nejrůznější pojetí toho, co to lidská důstojnost je a jak by ji bylo možné definovat. Všechna pojetí lze v zásadě rozdělit do dvou skupin podle dělicího kritéria vnější – vnitřní, inherentní – kontingentní.

Pojetí důstojnosti coby vnitřní hodnoty člověka lze stručně charakterizovat takto: důstojnost je něco, co je člověku bytostně vlastní, vrozené, něco, s čím se člověk narodí a zemře, co mu náleží a přísluší jaksí samozřejmě, samo sebou už jen proto, protože je člověkem, protože je členem druhu *Homo sapiens sapiens*. Důstojnost coby inherentní, vrozená kvalita, vlastnost, stav, status, který náleží jen lidem, přísluší pouze člověku. Takto chápáná důstojnost také může být tím, co člověka odlišuje od zvířat.

Důstojnost coby vnější hodnotu člověka pak můžeme popsat následovně: důstojnost je něco, co je člověku dodáno zvenčí, zvnějšku, přisuzováno někým jiným na základě jeho vlastností, schopností, či postavení. Nenáleží mu samozřejmě a přirozeně, ale teprve tehdy, pokud má nějaké konkrétní vlastnosti, schopnosti, zásluhy či postavení. Teprve pak mu náleží i jakási přidáná hodnota v podobě důstojnosti a důstojného zacházení.

Uvedená dvě základní pojetí a filosofická rozlišení důstojnosti na vnitřní a vnější připomínají tradiční etický problém osoby, morálního statutu embrya a jeho řešení v rámci teorií ontologického personalismu a empirického funkcionalismu. (Vácha, M., Königová R., Mauer. M., 2012, s. 45-52). Zatímco ontologický personalismus nerozlišuje mezi lidskou bytostí a lidskou osobou a status osoby chápe jako přirozený, jako příslušící člověku od první chvíle, od okamžiku jeho vzniku, od první buňky, od zygoty, už jen proto, protože je členem druhu *Homo sapiens sapiens*, kterému důstojnost a potažmo i náležitá právní ochrana přísluší zcela samozřejmě, přirozeně. Empirický funkcionalismus mezi lidskou osobou a lidskou bytostí rozlišovat dokáže. Člověk je od počátku lidskou bytostí, ale lidskou osobou se stává až na základě jistých vlastností, až ve chvíli, kterou lze určit empirickým ověřováním určitých předem vybraných funkcí, schopností a vlastností. Pokud člověk tyto vlastnosti a schopnosti má, je osobou, které náleží také důstojnost a důstojné zacházení, pokud je nemá, osobou není a důstojnost mu nenáleží.

Obě pojetí mají své klady i zápory. Nebezpečí empirického funkcionalismu spočívá v tom, v čem tkví nebezpečí všech teorií, které rozděluje lidstvo do dvou skupin podle nějakého předem vybraného kritéria, podle nějaké vlastnosti či schopnosti. Pokud člověk tuto vlastnost (či vlastnosti) nemá, nebo zrovna nemá, je například těžce nemocný, postižený, v kómatu, pokud na konci života nedisponuje všemi dřívějšími schopnostmi, či pokud jimi na začátku života ještě nedisponuje, pak hrozí, že mu nebude přiznán status osoby a že mu nebude příslušet ani lidská důstojnost a důstojné

zacházení. Status osoby a lidská důstojnost jsou v tomto pojetí zcela závislé na hodnocení jiných lidí, jsou to hodnoty vnější, kontingentní a člověku je lze přisuzovat a odebírat víceméně libovolně.

Nebezpečí ontologického personalismu tkví v tom, že jak status osoby, tak lidská důstojnost sice náleží všem lidem zcela přirozeně, vnitřně a samozřejmě od prvního do posledního okamžiku jejich života, ale není jasně definováno, co člověku takto přirozeně vlastně přísluší, co to lidská důstojnost vlastně je, jaký je obsah tohoto pojmu a jak lze zformulovat jeho definici. V rámci tohoto pojetí je možná přesná definice statutu, či pojmu důstojnosti, potřebná ještě více než v případě prvním, aby se z něj nestala jen jakási prázdná nádoba, nicneříkající nálepka. Pojem důstojnosti je tedy v obou případech zapotřebí pečlivě vykládat a vymezovat jeho obsah, hledat definice a formulovat jeho jasný výměr.

V dějinách filosofie lze nalézt množství výkladů lidské důstojnosti, které nám v tomto úsilí mohou pomoci. Velmi stručně představme několik z nich. Jedno z prvních a vlivných pojetí důstojnosti nacházíme u římského stoika Cicera. Ten důstojnost chápe jako jakýsi kompromis, či kombinaci obou výše představených pojetí. Důstojnost je v Cicerově pojetí vnitřní hodnota člověka a Cicero ji implicitně předpokládá. Důraz však klade také na rozvíjení takových vlastností, které tuto vnitřní hodnotu dokládají a stvrzují. Důstojnost tedy chápe i jako společenský status, jako zasloužilost, postavení či jako autoritu osoby. (Cicero, *De Officiis*, III. 27-30) Tato vnější důstojnost je podmíněna důstojností vnitřní, která je součástí přirozenosti člověka a přirozených zákonů. (Horstmann). I u Cicera, stejně jako u dalších filosofů, se pokusy o vymezení lidské důstojnosti pojí s formulováním rozdílu mezi člověkem a zvířetem. To, co podle Cicera člověka od zvířat odlišuje a co patří k jeho přirozenosti, je jeho účast na rozumu, jeho schopnost racionálního souzení a možnost nezávislých etických rozhodnutí.

I v raně křesťanské tradici a ve středověku je pojem lidské důstojnosti vykládán pomocí formulace rozdílu mezi člověkem a zvířetem, ale především je chápán v souvislosti s náboženskými otázkami, a hlavně v kontextu stvoření. Člověk je obraz Boží a jeho důstojnost spočívá především v tom, že je tímto obrazem. Tomáš Akvinský i italští humanisté 15. století jako například Giannozzo Manetti, Bartolommeo Fazio, Pico della Mirandola, či Marsilio Ficino takto člověka vykládají a rozumí mu především jako Božímu obrazu. (Nejeschleba, 2005, s. 7-50.) I když se jejich pojetí mírně liší, všechna shodně předpokládají, že člověku přísluší důstojnost přirozeně, vnitřně, že ho tato přirozenost odlišuje od zvířat a že člověk je obrazem Božím.

Mezi zmíněnými mírně vybočuje výrazná postava italského humanismu Pico della Mirandola, jehož pojetí lidské přirozenosti je nejen velmi originální, ale také lehce heretické. Mirandola lidskou důstojnost charakterizuje ve své *Řeči o důstojnosti člověka* pomocí originálního mýtu o stvoření. V něm Bůh tvoří nejprve jednotlivé vrstvy skutečnosti a nakonec člověka, který je může poznávat, odhalovat jejich vnitřní řád, milovat jejich krásu a obdivovat jejich tvůrce. (Mirandola, 2005) Takto si Pico della Mirandola představuje, že Bůh promlouvá k prvnímu člověku: „Adame! Nepřidělil jsem ti žádné určité sídlo, žádnou tobě vlastní podobu ani žádné osobité dary – a to proto, abys získal a měl takové sídlo, takovou podobu a takové dary, jaké si podle vlastního přání a úsudku sám zvolíš. Přirozenost ostatních stvoření je vždy pevně určena a rozvíjí se pouze v mezích, které jsou stanoveny mnou předepsanými zákony. Ty si však budeš, aniž bys byl jakkoli omezován, určovat svou přirozenost podle své vlastní svobodné vůle, do jejíž péče jsem tě svěřil.“ (Mirandola, 2005, s. 57.) Bůh tedy podle Pica ponechává člověku svobodu k tomu, aby si svou přirozenost vybral sám. Člověk má moc pozvednout sám sebe k vyšším formám stvoření, ale také může sám sebe degradovat na úroveň zvířete. „Neučinil jsem tě ani nebešťanem, ani pozemšťanem, ani smrtelníkem, ani nesmrtelným, abys jako svéprávný a vážený sochař a výtvarník mohl utvářet sebe sama do takové podoby, jaké dáš sám přednost. Můžeš poklesnout na úroveň nižší, zvířecí; ale můžeš být také podle vlastního rozhodnutí znovu povznesen k vyššímu, božskému.“ (Mirandola, 2005, s. 57.)

Velmi významným příspěvkem do dějin výkladu lidské důstojnosti a přirozenosti, který ovlivnil novodobá pojetí důstojnosti formulovaná v platných úmluvách a kodexech je definice autonomie a důstojnosti člověka rozvinutá v díle Immanuela Kanta. Kant chápe člověka jako autonomní lidskou bytost řídící se principem povinnosti (Kant, 1976). Tato autonomie a schopnost řídit se rozumovým principem, maximou, kterou si tato bytost dává sama je pak základem lidské důstojnosti a tím, co člověka odlišuje od zvířat. Hlavní formulací povahy lidské důstojnosti, kterou Kant nabízí, je však jeho srovnání důstojnosti a ceny. „V říši účelů má buď vše nějakou cenu, nebo důstojnost. Namísto toho, co má cenu, lze klást i něco jiného jako ekvivalent, ale co naproti tomu je povzneseno nad jakoukoli cenu, a co proto nepřipouští žádný ekvivalent, má důstojnost.“ (Kant, 1976, s. 83.) Důstojnost tedy Kant definuje jako vnitřní hodnotu, jako něco, co nemá pouze relativní hodnotu, ale co má důstojnost a je účelem samým o sobě.

Ve filosofických teoriích jsou definice lidské důstojnosti často (pouze) součástí rozsáhlejších konceptů a systémů, ale v teorii lidských práv hraje pojem důstojnosti, přirozenosti a nezcizitelnosti lidských práv, centrální roli. Ve všech významných mezinárodních deklaracích a úmluvách, které po druhé světové válce vstupují v platnost a určují podobu medicíny a lékařského výzkumu, je kladen důraz na uznání vnitřní, přirozené, inherentní důstojnosti člověka. Teprve ta tvoří nezbytný základ deklarované svobody, spravedlnosti a míru. Také první *Všeobecná deklarace lidských práv*, která byla přijata Organizací spojených národů dne 10. prosince 1948, začíná větou: „Všichni lidé se rodí svobodní a sobě rovní

co do důstojnosti a práv.“, neboť právě prožitá historická zkušenost si vyžádala nejen vznik nové disciplíny, lékařské etiky, ale také novou a všeobecnou proklamaci lidských práv, svobod a lidské důstojnosti, které člověku přísluší přirozeně a nezcizitelně. „Zajímavá je tu okolnost, že filosofický pojem lidské důstojnosti, který se objevil již v antice – přičemž dnes platné znění se objevuje u Kanta –, se v textech mezinárodního práva začal uplatňovat až po skončení druhé světové války a až pak se stával součástí v platnost vstupujících národních ústav.“ (Habermas, 2013, s. 17.)

Pojem lidské důstojnosti má svou filosofickou historii i své pevné místo v teorii práv a je důležitým konceptem hrajícím nezastupitelnou roli v okamžiku vzniku lékařské etiky po druhé světové válce. Jako Ariadnina nit se prolíná novodobými dějinami této disciplíny a pomáhá najít cestu z labyrintu těžkých etických otázek. I když se pojem lidské důstojnosti může na první pohled jevit nejednoznačným a někdy bývá používán v argumentech pro i proti nějakému konkrétnímu problému, jedná se o důležitý pojem, jehož význam bychom neměli podřývat. Z dějinné zkušenosti víme, kam takové zpochybnění vede a že důstojnost člověka je zapotřebí chránit a s člověkem zacházet jako s důstojnou lidskou bytostí zvláště v oblasti lékařské péče, do které se dostává člověk slabý, zraněný, nemocný. V okamžiku, kdy na toto medicína zapomene, kdy zradí své nejvlastnější poslání léčit nemocné a pomáhat trpícím, kdy se zaměří pouze na výzkum a získávání nových pravd, kdy zapomene na člověka a jeho přirozenou, vnitřní důstojnost, zneuctí své jméno a stane se synonymem pro utrpení a páchaní zla, jak se tomu stalo během druhé světové války.

Zdroje

- Annas, G. J., & Grodin, M. A. (1995). *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code: Human Rights in Human Experimentation*, Oxford University Press.
- Bekier M. (2010). The Ethical Considerations of Medical Experimentation on Human Subjects, Dostupné na: https://www.qcc.cuny.edu/socialsciences/ppecorino/medical_ethics_text/chapter_7_human_experimentation/Reading-Nazi-experimentation.htm
- Cicero, *De Officiis*, III. 27-30. Dostupné latinsky http://www.intratext.com/IXT/LAT0102/_P2P.HTM a v anglickém překladu <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text>.
- Habermas, J. (2013). *K ustavení Evropy*, Filosofía.
- Horstmann P. Rolf, „Menschenwürde“, In *Historisches Wörterbuch der Philosophie* online. Dostupné na: https://www.schwabeonline.ch/schwabexaveropp/elibrary/start.xav?start=%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27verw.menschenwurde%27%20and%20%40outline_id%3D%27hwph_verw.menschenwurde%27%5D
- Kant, I. (1976). *Základy metafyziky mravů*, Praha: Svoboda.
- Mirandola, D. Pico (2005). *O důstojnosti člověka*, Praha: OIKOYMENH.
- Munzarová M. (2005). *Zdravotnická etika od A do Z*, Grada.
- Nejeschleba, T., „Kníže svornosti. Giovanni Pico della Mirandola a jeho filosofické úsilí“ In Mirandola, D. Pico (2005) *O důstojnosti člověka*, Praha: OIKOYMENH.
- Shuster E. (1997). Fifty Years Later: The Significance of the Nuremberg Code, *The New England Journal of Medicine*. DOI: 10.1056/NEJM199711133372006
- Vácha, M., Königová R., Mauer. M. (2012). *Základy moderní lékařské etiky*, Praha: Portál.